

Maria Wojtak (Lublin)

Styl religijny we współczesnej polszczyźnie

✂ **Кључне речи:**
*język polski, odmiana językowa,
 styl, styl religijny.*

Овај чланак има за циљ да одреди распон разноликости у оквиру религиозног стила савременог пољског. Аутор у исказима уочава коезистенцију традиционалних елемената религиозног стила упоредо са неким новим формама, док ове потоње често десакрализују исказ.

Filolog opisujący funkcjonalne zróżnicowanie współczesnego języka polskiego (jego komunikacyjną wariantywność) nie musi stawiać pytania: czy istnieje język (styl) religijny? Polszczyzna jest bowiem związana z różnymi obszarami religijnej sfery komunikacyjnej od tysiąca lat (por. Wojtak 1992: 91). Zakres jej użycia w tej sferze stale się powiększał, a obecnie można mówić o supremacji języka polskiego, gdyż od kilku dziesiątków lat jest on także językiem kultu sprawowanego przez Kościół katolicki, a więc instytucję, która organizuje życie religijne większości Polaków.

Reguły dyskursu religijnego, czyli zasady użycia różnorodnych wypowiedzi, przekazujących składniki doktryny, współtworzących kult, normujących życie wspólnoty religijnej

itd., są stosunkowo dobrze rozpoznane i opisane. Niemała w tym zasługa teologów, filozofów religii, liturgistów czy homiletów (por. Herbut 2000: 16–17). Ich cenne spostrzeżenia nie mogą jednak zastąpić refleksji filologicznej. Uwagi filologa, nawet szkiecowe, należy traktować jako ustalenia komplementarne w stosunku do badań religioznawczych.

W polskim środowisku filologicznym brak zgody co do statusu odmiany językowej powiązanej z religijną sferą komunikacyjną. Nawiasem można dodać, że długo jej w schematach odmian nie uwzględniano, a filologiczne badania nad sposobami użycia języka w komunikatach religijnych nabrały tempa dopiero w ostatnim czasie. Wątpliwości dotyczące statusu odmiany znajdują odzwierciedlenie w mnogości etykietek

 Styl 2006

terminologicznych. Wymieńmy najważniejsze i najczęściej stosowane: język religijny, język sakralny, odmiana religijna, polszczyzna religijna, styl religijny, dyskurs religijny (por. Wojtak 1998: 311 i omówioną w tym opracowaniu literaturę). Owych etykietek nie można traktować jako ekwiwalentów terminologicznych, choć zdarza się, że są nimi nazywane zjawiska analogiczne, czy może lepiej mówić – analogicznie pojmowane i ujmowane (por. sposób traktowania języka religijnego i stylu religijnego w następujących opracowaniach: Wojtak 1992: 90–97; Bajerowa, Puzynina 2000: 19). W niniejszym artykule nie chcę się wdawać w nominacyjne spory, pozostaję przy określeniu styl religijny, skupiając uwagę na polimorficzności zjawiska, które tą etykietką opatruję.

Wspomniana polimorficzność stylu religijnego wiąże się z obecną sytuacją wszelkich odmian polszczyzny. „Współczesne odmiany polszczyzny – pisze Stanisław Gajda (2001: 207) – tworzą układ wielowymiarowy, wieloczołowy i dynamiczny”. Autor zwraca uwagę na mieszanie się odmian oraz rozmycie ich granic i zmienność zakresów zastosowania w komunikacji (Gajda 2001: 215). Wybrane parametry owych przeobrażeń oraz ich dynamikę w odniesieniu do języka religijnego opisuje Marzena Makuchowska (2001: 369–402).

Planowaną w niniejszym opracowaniu szkicową prezentację rozwarstwienia stylu religijnego we współczesnej polszczyźnie trzeba poprzedzić charakterystyką podstawowych uwarunkowań, jakim obecnie podlega ta sfera aktywności komunikacyjnej Polaków. Wśród najważniejszych należy sytuować następujące zjawiska:

- związek z określoną religią (religią katolicką), jej doktryną, kultem i instytucjami (choć polszczyzna jest używana także przez inne odłamy chrześcijaństwa);

- obsługiwane wszystkich obszarów religijnej sfery komunikacyjnej ze względu na wprowadzenie języka polskiego do liturgii;

- różnice w długości i ciągłości tradycji posługiwania się językiem polskim w określonych obszarach komunikacji religijnej, choć nawet teksty kultowe były tłumaczone na język polski już w XV wieku;

- zróżnicowana dynamika przeobrażeń odmian stylu religijnego związanych z konkretnymi obszarami komunikacji – por. długotrwałe funkcjonowanie tradycyjnego stylu biblijnego i jego gwałtowne przeobrażenia pod koniec XX wieku (Bieńkowska 2002: 19–23, 34–41; Matuszczyk 2004: 351–358); zmiany w stylu kaznodziejskim, stylu oficjalnych wypowiedzi biskupów czy katechezy (Przyczyna, Siwek 1999: 130–148);

- współistnienie wypowiedzi pochodzących z różnych epok zarówno w liturgii, jak i innych obszarach komunikacji religijnej;

- petryfikacja funkcjonalna w ramach rytuału i petryfikacja temporalna wypowiedzi lub ich składników;

- funkcjonowanie wypowiedzi w ramach dyskursu zorganizowanego w osobliwy sposób – kontakty ze sferą *sacrum* i forma uczestnictwa w *sacrum*; niezwykły status dyskursywny wielu komunikatów funkcjonujących jako Słowo Boże w słowie ludzkim (*Biblia*, kazania) lub słowo człowieka adresowane do *sacrum* (modlitwa);

- szczególny rodzaj *decorum* – reguły stosowności zewnętrznej (zrytualizowane formy zachowań – przede wszystkim kult sprawowany w stosownym miejscu i wyznaczonym czasie przez określone osoby) i zasady stosowności wewnętrznej w formie reguł gatunkowych, mniej lub bardziej rygorystycznie ustalonych i utrwalonych w zróżnicowanym stopniu;

- osadzenie w określonym kontekście kulturowym – obecnie silne oddziaływanie kultury masowej.

Nie są to z pewnością wszystkie uwarunkowania, jakim podlega obecnie język, którym posługują się Polacy w sytuacji religijnej. Mam jednak nadzieję, że w przedstawionym zbiorze znalazły się zjawiska najbardziej istotne. Czas się zastanowić nad tym, jak można interpretować wpływ owych obligacji na kształt stylu religijnego we współczesnej polszczyźnie.

Jeśli nie będziemy tego stylu rozumieć wąsko i ograniczać do stylu tekstów kulturowych, lecz odniesiemy pojęcie do całej sfery komunikowania religijnego, to trzeba będzie się pogodzić z wielowymiarową dyferencjacją stylu, lecz jedynie w planie wyrażania. Sfera sensów głębokich pozostanie nienaruszona i tworzyć ją będzie teocentryzm, psychologizm i idealizm w sposobie widzenia człowieka, symboliczne widzenia świata i dążenie do odsłonięcia tego, co trudno wyrażalne w języku dyskursywnym i niedostępne w doświadczeniu potocznym, wspólnotowe widzenie człowieka, kontemplacyjna postawa wobec rzeczywistości, operowanie różnymi kodami oraz szczególnego rodzaju dialogowość (Wojtak 1992: 90–91; Bojtrak 2003: 323–338).

W stylu religijnym, traktowanym jako odmiana współczesnej polszczyzny, brak wyspecjalizowanych wykładników takiego profilowania religijnego świata (czy raczej religijnej wizji świata). Styl ten trzeba postrzegać jako kategorię otwartą, a więc asymilującą środki z innych dziedzin wyśłowienia, i polimorficzną, a także wewnętrznie spolaryzowaną. Co to znaczy i jakie są interpretacyjne konsekwencje takiego stanowiska?

Styl religijny rozpatruję jako składnik dyskursu, czyli zbioru wypowiedzi powiązanych z kontekstem rozumianym szeroko, a więc kontekstem kulturowym. Obszary aktywności komunikacyjnej w ramach dyskursu religijnego związane są ze sposobem

realizowania aktu religijnego (por. Zdybińska 1984: 172–174). Zarówno morfologia tego aktu, jak i relacje między składnikami kształtują się w sposób, który znajduje odzwierciedlenie w kształcie wypowiedzi religijnych. Komunikację człowieka ze sferą sacrum rozpoczyna Bóg. Dlatego bardzo ważnym centrum dyskursywnym staje się zbiór wypowiedzi traktowanych jako Boski komunikat. W przypadku polskiej wspólnoty komunikatywnej takim komunikatem jest Biblia i styl biblijny ugruntowany dzięki, mającym w Polsce długą tradycję, translacjom Pisma św. Drugim, nie mniej istotnym centrum, staje się kult, a więc Eucharystia, sakramenty, wypowiedzi modlitewne oraz takie teksty doktrynalne i katechetyczne, które funkcjonują w ramach kultu lub stanowią składnik zatwierdzonej przez Kościół formy pobożności indywidualnej.

W centrum spolaryzowanej kategorii, jaką jest styl religijny we współczesnej polszczyźnie, sytuują zatem dwie subkategorie: styl biblijny i styl kultowy (styl wypowiedzi kultowych). Obie wskazane kategorie ujmuję jako zjawiska wewnętrznie spolaryzowane i polimorficzne (o czym nieco szerzej w dalszej części artykułu). W strefach pewnego oddalenia od centrum pola stylistycznego (dyskursywnego) lokują się kolejne odmiany stylu religijnego. Wymieńmy najważniejsze: styl homiletyczny (ściśle z kultem związany, ale też wyraźnie się emancypujący), styl oficjalnych dokumentów Kościoła (dydaktyczno-parenetyczny i urzędowy), styl naukowy (styl opracowań teologicznych oraz z zakresu innych nauk związanych z religią), styl publicystyki i informacji religijnej (w jakimś zakresie spokrewniony ze stylem wypowiedzi medialnych), styl wypowiedzi związanych z pobożnością ludową (kult wotywny, pielgrzymki), styl utworów literackich wyrażających religijną postawę człowieka, a zwłaszcza styl poezji religijnej.

Chcąc wyodrębnić najważniejsze cechy tak rozumianego stylu religijnego, trzeba pamiętać o dyskursywnych regułach funkcjonowania wypowiedzi, które wypełniają poszczególne sfery stylistycznego pola. Zasadą podstawową jest reguła przenikania sfer i zmienność zakresów ich interferencji. Interferencje jawią się jako zjawiska dynamiczne i czasem trudno uchwytnie w filologicznej interpretacji. Wypowiedzi dyskursu religijnego oscylują między biegunem tradycji, zamknięcia w ramach ustalonych i ustabilizowanych środków (będących wyrazistymi znakami sakralizacji tekstu, ale też znamiennym skostnienia, anachroniczności i dystansu w odniesieniu do innych sfer społecznej komunikacji), a biegunem współczesności, otwarcia na różnorodne sfery komunikacji świeckiej, a więc desakralizacji. O polimorficzności stylu religijnego decyduje zatem także zasada komplementarności historycznych warstw stylu i ich współczesnych odpowiedników bądź zastępników. O stylistycznej wartości tekstów przesądza niejednokrotnie nie tyle ich utrwalona i wyspecjalizowana forma stylistyczna, co sposób osadzenia w sferze sakralnej. Istnieją bowiem zewnętrzne wyznaczniki sakralizacji i rytualizacji wypowiedzi (por. wcześniejsze uwagi o zasadzie stosowności).

Styl religijny, ujmowany jako zbiór cech ekstralingwistycznych wspólnych dla różnicowanej genologicznie sfery religijnego dyskursu, można interpretować jako konfigurację następujących cech, tworzących pary antytetyczne: 1) sakralizacja (rytualizacja) – eksponowana lub osłabiana, co powoduje pojawienie się standaryzacji (szablonowości i kliszowania) obok spontaniczności i kreatywności zachowań językowych; 2) symboliczność i związana z nią metaforyczność oraz inne sposoby wysłowienia pośredniego obok mowy wprost (konkretnej i rzeczowej); 3) dialogowość, która zyskuje różnorodnie

formy – od wypowiedzi rytualnych i kliszowanych po scenariuszowość dopuszczającą sytuacyjne ukonkretnianie zachowań, rysem znaczącym jest tu rozszczepienie komunikacyjne, a także powiązanie dialogowości z takimi kategoriami jak apelatywność modalitewna, perswazyjność kaznodziejska i katechetyczna oraz normatywność dominująca w dokumentach kościelnych.

Zbiór ten można uzupełnić, wskazując cechy traktowane jako sygnały stylu. Mieszczą się wśród nich: 1) standaryzacja różnorodnych form wypowiedzi widoczna szczególnie wyraźnie w zasadach sprawowania sakramentów i innych wypowiedziach wykluczających wszelką spontaniczność (Wojtak 2005a: 580), 2) formułczość – wielopoziomowa i wielopłaszczyznowa, bo obejmująca: tzw. formuły liturgiczne, czyli całe wypowiedzi, które mogą funkcjonować jako samodzielne komunikaty lub utrwalone składniki innych zachowań komunikacyjnych, formuły fatyczne typowe dla różnych gatunków wypowiedzi, formuły kompozycyjne, aklamacje i doksologie (Wojtak 2005a: 584). Obie te cechy mają rytualny wymiar i charakter. Utrwalają się w dyskursie religijnym w związku z funkcjonowaniem: zrytualizowanych scenariuszy komunikacyjnych (mszał, ryty sakramentów), zrytualizowanych wzorców gatunkowych oraz ich składników, rytualizmów językowych, czyli formuł (Wojtak 2005a: 597). Do sygnałów stylu zaliczyć trzeba ponadto dyskursywne osadzenie wypowiedzi, a zwłaszcza jej usytuowanie w *sacrosferze*. Wszystkie wypowiedzi umieszczone w ramach kultu zyskują w związku z tym specjalną dyskursywną wartość, a ich kształt stylistyczny schodzi na dalszy plan (por. dla przykładu ogłoszenia duszpasterskie – Wojtak 2005a: 587–593).

Sfera wykładników stylu religijnego przedstawia się także jako zjawisko polimorficzne. Wypełniają ją bowiem wykładniki

wyspecjalizowane (tych jest niewiele). Praktycznie brak jednak takich form językowych, które można uznać za typowo religijne (poza biblizmami, zwłaszcza frazami biblijnymi, i leksyką terminologiczną). Większość środków językowych może funkcjonować także poza sferą komunikacji religijnej. Dlatego trzeba to zjawisko ujmować jako zasadę zderzania różnych rejestrów (cecha typowa dla wszelkich tekstów użytkowych – por. Войтак 2004: 312–322). W stylu religijnym wspomnianą zasadę realizują następujące kategorie: 1) hieratyczność związana z obecnością archaizmów i form przestarzałych (gramatycznych oraz leksykalnych), leksyki książkowej oraz oficjalnej, 2) figuratywność i ozdobność w sposobie wysłowienia (stałe epitety, metaforyka, paralelizmy i powtórzenia, apostrofy), 3) profesjonalność (wyspecjalizowana leksyka o długiej tradycji użycia, a także innowacje terminologiczne), 4) potoczność (z wyłączeniem niskich rejestrów).

Konwencje gatunkowe decydują o sposobach funkcjonowania wymienionych rejestrów w określonych typach wypowiedzi (przede wszystkim o skali kontrastów stylistycznych i zakresach synkretyzmu stylistycznego – por. genologiczną analizę modlitewnika – Wojtak 2005b: 431–441).

Aby wewnętrzne rozwarstwienie stylu religijnego we współczesnej polszczyźnie pokazać bardziej przekonująco, trzeba sformułować kilka uwag o zakresach polimorficzności dwu centralnych sfer tego stylu.

Styl biblijny jest, rzecz można z natury, synkretyczny, gdyż wyrasta z pierwotnego stylu ksiąg biblijnych (utrwalonych w języku hebrajskim i greckim) i ma w polszczyźnie wielowiekową tradycję (por. Bieńkowska 2002: 42–145). Podlega też specjalnym regulacjom, decydującym o stylistycznym kształcie translacji Pisma świętego. Znaczący zagadnienia wymieniają następujące

zasady: współczesność i komunikatywność języka, poszanowanie oryginału, poprawność językową, poszanowanie językowego zwyczaju (tradycji polskiego stylu biblijnego), stosowność i godność słowa oraz zasadę oryginalności (Bieńkowska 2002: 143–144). O dynamice przemian stylu współczesnych translacji decyduje wysunięcie na plan pierwszy zasady komunikatywności języka. Pojawiają się więc przekłady naruszające zasadę stosowności. Szczególnie wiele emocji wzbudza użycie w translacjach biblijnych nie języka literackiego, lecz gwar lub nawet młodzieżowego slangu. Negatywną ocenę tego typu prób modernizacyjnych sformułowała ostatnio Komisja Języka Religijnego funkcjonująca przy Radzie Języka Polskiego (zob. www.rjp.pl).

Aby móc zobrazować zakres różnic w stylu translacji Biblii, przytoczę bez głębszych analiz fragmenty dwóch przekładów (choć trudno w przypadku drugim mówić o tłumaczeniu) Ewangelii według św. Jana (Rozmowa Jezusa z Samarytanką). Fragment pierwszy pochodzi z edycji: Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmi. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem. Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła (2005):

6. Tam znajdowała się studnia Jakuba. Jezus, zmęczony przebytą drogą, usiadł obok studni (...). 7. Nadeszła wtedy kobieta – Samarytanką, aby zaczerpnąć wody. Jezus poprosił ją: „Daj mi się napić”. 9. Kobieta odparła jednak: „Jakże Ty, Żyd, możesz prosić mnie, kobietę samarytańską o wodę?” Żydzi bowiem nie utrzymują kontaktu z Samarytanami. 15. Kobieta poprosiła więc: „Panie, daj mi takiej wody, abym już więcej nie odczuwała pragnienia i nie musiała przychodzić tutaj i czerpać”. 16. Jezus więc polecił jej: „Idź, zawołaj swojego męża i przyjdźcie tutaj”. 17. Ona zaś odparła: „Nie mam męża”. Na

co Jezus rzekł: „Słusznie powiedziałaś: Nie mam męża. 18. Miałaś ich bowiem pięciu, a i ten, którego masz, nie jest twoim mężem. To powiedziałaś prawdziwie. 19. Wtedy kobieta zawołała: „Panie, widzę, że Ty jesteś prorokiem! (...)” 28. Kobieta zaś zostawiła naczynie do czerpania, wróciła do swojej miejscowości i zaczęła namawiać mieszkańców: 29. „Chodźcie zobaczyć kogoś, kto wyjawiał mi wszystko, co uczyniłam. Czyż nie jest On Chrystusem?”

Fragment drugi (paralelny) pochodzi z parafrazy, która jest, jak piszą autorzy, „tłumaczeniem Ewangelii świętego Jana na bardzo współczesny, slangowy język” (www.bosko.pl) i nosi tytuł: Gadka Jezusa z Samarytanką:

6. I tam była studnia Jakuba. Więc zmordowany podróżą Jezus, gębnał se przy studni (...). 7. A tu wbija się samarytańska laska, żeby nabrać wody. Jezus powiedział do niej: „Daj mi pić!” 9. Wtedy ta panna powiedziała mu: Pogięło cię? Jesteś Żydem i prosisz mnie, Samarytankę o wodę? (bo Żydzi nie zadają się z Samarytanami). 15. Panna do niego: Master, zapodaj mi tę wodę, żeby mnie nie suszyło i żeby nie poginała tutaj po wodę! 16. On na to: Dobra, to spadowa po męża i wracajcie tutaj! 17. Panna przyczała: Koleś, ale ja nie mam męża. Jezus do niej: Proste, że nie masz. 18. Miałaś pięciu a ten gość, którego teraz masz, to nie twój mąż. Prawdę zapodałaś. 19. Panna: Ej, stary, normalnie jesteś prorokiem! (...) 28. Tymczasem ona zostawiła swój baniak i pognała na bloki i zapodała wszystkim ludziom. 29. Yo! Chodźcie i zobaczcie gościa, co powiedział wszystko, co ja usqteczniałam! Czy to nie Chrystus (zbawiciel)?

Polimorficzność stylistyczna tekstów kultowych wiąże się z przemianami kultu. W odniesieniu do wspólnoty katolickiej w Polsce istotną rolę odegrały reformy posoborowe,

a zwłaszcza opracowanie i opublikowanie (1986 r.) „Mszału Rzymskiego dla Diecezji Polskich” (zob. Sinka 1994: 175–176). Wielostylowość wypowiedzi funkcjonujących w ramach kultu wynika z ich wielogatunkowości oraz współwystępowania wypowiedzi spetryfikowanych i zatwierdzonych, reprodukowanych w trakcie sprawowania Mszy św. czy sakramentów, z wypowiedziami, mającymi charakter bardziej swobodny, na przykład homiliami, listami pasterskimi czy ogłoszeniami. Zakres wielostylowości powiększa się w związku z funkcjonowaniem w ramach kultu fragmentów Biblii lub obecnością w tekstach kultowych biblijnych parafraz.

Uczestnicząc w wydarzeniach kultowych, wierni mogą korzystać ze specjalnych typów publikacji, dokumentujących jaskrawo zjawisko wielostylowości wypowiedzi religijnych. Uwaga powyższa odnosi się do modlitewników zwanych potocznie książeczkami do nabożeństwa. Mają one wielowiekową tradycję i do pewnego stopnia utrwaloną strukturę. Z genologicznego punktu widzenia traktować je trzeba jako kolekcje gatunków (czy raczej gatunek w formie kolekcji – por. Wojtak 2005b: 430–431), obejmującą takie typy wypowiedzi religijnych, jak: modlitwy ustalone (część to teksty kliszowane), litanie, mszał, rytury sakramentów, nabożeństwa, pieśni. Polimorficzność stylistyczna wzbogaca się w modlitewnikach wyspecjalizowanych, a więc przeznaczonych dla określonego grona użytkowników. Mają one kształt hybryd gatunkowych, gdyż zawierają liczne gatunki wypowiedzi oraz ich segmenty, związane z nadawaniem religijnej perspektywy życiu konkretnej grupy zawodowej. Zawierają w związku z tym (oprócz fragmentów typowych dla tradycyjnego modlitewnika) segmenty formacyjne, parenetyczne, a nawet czysto rozrywkowe (por. Wojtak 2005b:

431–440). Hieratyczność typowa dla tekstów religijnych sąsiaduje w nich z podniosłymi tonami, charakterystycznymi dla zrytualizowanych wypowiedzi świeckich, oficjalnością tekstów prawnych i administracyjnych (w modlitewniku mogą się bowiem pojawić fragmenty regulaminów), lżejszymi tonami rodem z folkloru środowiskowego i potocznością (Wojtak 2005b: 441–442).

Styl religijny we współczesnej polszczyźnie funkcjonuje jako kategoria otwarta i polimorficzna. Otwartość wiąże się z regułami komunikacji, jej wielowarstwowym i wielopodmiotowym charakterem. Osobliwość największą stanowi jednak skierowanie owej komunikacji ku *sacrum* i traktowanie wypowiedzi jako form uczestnictwa w *sacrum*.

Dla filologa stanowi to szczególną trudność interpretacyjną.

Zakresy polimorficzności wiązać można z funkcjonowaniem dwóch centrów w obrębie rozwarstwionej wewnętrznie kategorii stylu religijnego: kręgu wypowiedzi kulturowych oraz polskiego stylu biblijnego. Kręgi te przenikają się w ramach kultu, a tworzące je wypowiedzi podlegają znamienym przeobrażeniom stylistycznym.

Zarówno w obu wymienionych odmianach stylu, jak i w pozostałych wariantach stylu religijnego we współczesnej polszczyźnie obserwować więc można skutki działania zasady komplementarności składników tradycyjnego stylu (obecne w tekstach religijnych od wieków) z elementami nowymi, nieutrwalonymi, wiążącymi ów styl z dyskursem religijnym otwartym na wartości kultury popularnej.

145

summary

Σ The religious style of contemporary Polish

The religious style is showed in the article as an inherently diversified (polymorphous) phenomenon. The author distinguishes two central categories of the style: the biblical style and the cult style. She also indicates functioning of other style varieties in the religious communicative sphere: the homiletic style (the style of homilies), the style of official church documents, the theological style, the style of religious journalism, the style of religious poetry, and the style of texts related to folk piety.

The religious style is therefore apprehended broadly and treated as an open to other styles, dynamic and connected with the cultural background category.

In the religious style of contemporary Polish there coexist traditional elements, which sacralise texts, and some new forms (official, common, or even slang ones) that desacralise utterances.

Literatura

146

- Bajerowa, Puzynina 2000: **Bajerowa I., Puzynina J.** *Język religijny. Aspekt filologiczny*, Encyklopedia katolicka, t. VIII, Lublin, s. 19–20.
- Bieńkowska 2002: **Bieńkowska D.** *Polski styl biblijny*, Łódź.
- Gajda 2001: **Gajda S.** *Funkcjonowanie współczesnej polszczyzny. System odmian i jego dynamika rozwojowa*, Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski, red. S. Gajda, Opole, s. 207–219.
- Herbut 2000: **Herbut J.** *Język religijny. Aspekt filozoficzny*, Encyklopedia katolicka, t. VIII, Lublin, s. 16–18.
- Makuchowska 2001: **Makuchowska M.** *Język religijny*, Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski, red. S. Gajda, Opole, s. 369–402.
- Matuszczyk 2004: **Matuszczyk B.** *Dlaczego język współczesnych przekładów Pisma Świętego nie jest piękny?*, Piękno materialne. Piękno duchowe. Materiały z konferencji 19–21 maja 2003 r., Łódź, s. 351–358.
- Przyczyna, Siwek 1999: **Przyczyna W., Siwek G.** *Język w Kościele*, Polszczyzna 2000, red. W. Pisarek, Kraków, s. 130–148.
- Sinka 1994: **Sinka T.** *Zarys liturgiki*, Kraków.
- Wojtak 1992: **Wojtak M.** *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie*, Stylistyka I, Opole, s. 90–97.
- Wojtak 1998: **Wojtak M.** *Czy można mówić o stylu człowieczej rozmowy z Panem Bogiem?*, Człowiek – dzieło – *sacrum*, red. S. Gajda, H., J. Sobeczko, Opole, s. 309–319.
- Wojtak 2004: **Wojtak M.** *Styl religijny w perspektywie genologicznej*, Język religijny dawniej i dziś, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań, s. 104–113.
- Wojtak 2005a: **Wojtak M.** *Gatunkowe wyznaczniki rytualizacji wypowiedzi*, Rytuał. Język – religia. Materiały z konferencji 17–19 maja 2004 r., Łódź, s. 577–597.
- Wojtak 2005b: **Wojtak M.** *Genologiczne aspekty charakterystyki modlitewnika – zarys problematyki*, Studia Językoznawcze, t. 4, Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny, Szczecin, s. 429–442.
- Zdybicka 1984: **Zdybicka Z.** *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*, Lublin.
- Войтак 2003: **Войтак М.** *Религиозный стиль в генологической перспективе*, Стереотипность и творчество в тексте, ред. М. Н. Котюрова, Пермь, с. 323–338.
- Войтак 2004: **Войтак М.** *В кругу парадоксов (Заметки о стиле бытовых текстов)*, Стереотипность и творчество в тексте, ред. М. Н. Котюрова, выпуск 7, Пермь, с. 312–324.